

ERMENİ TEHCİRİ VE İHTİDA

Süleyman BEYOĞLU*

Arapça bir kelime olan *ihtida*, hidayete erme, İslam dinini kabul etme anlamlarına gelmektedir. Dinini değiştirip Müslüman olan kişiye de *mühtedi* denilmektedir. Din değiştirmede insanların genel olarak iktisadî, psikolojik, siyasî, dinî, kültürel ve sosyal faktörlerden etkilendikleri söylenebilir¹. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı yıllarında uğraşmak zorunda olduğu en önemli sorunlardan biri de düşmanla işbirliği yapmak, casusluk, lojistik destek veya ayaklanma girişiminde bulunan Ermenilerin Anadolu'dan kendi toprakları olan Suriye ve Irak bölgesine zorunlu göç yani tehcir kararı almış olmasıdır. Ancak tehcir kararının bütün Ermenilere uygulanmadığı bilinmektedir. Mesela Katolik ve Protestan Ermeniler 27 Mayıs 1915'te çıkarılan tehcir kanununun dışında bırakılmışlardır. Bunlardan sadece zararlı faaliyetleri görülenler tehcire tabi tutulmuştur. Bunun yanında 15 Ağustos 1915 tarihli bir belgeye göre de Ermeni mebus, memur, asker ve zabıt olanların ailelerinin de sevkıyatı yasaklanmıştır. Ayrıca, askeri imalathanelerde çalışan Ermeniler ile güçsüz, sakat, âma insanlar da tehcirden muaf tutulmuştur. Bunlardan başka doktorlar ve sıhhiye memurları merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası çalışanları, Reji idaresi ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeniler, yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmayarak, bu gibiler yetimhaneler ve köylerde koruma altına alınmıştır. Ayrıca İstanbul, Aydın, Kütahya ve Antalya gibi yerlerden de zararlı faaliyetleri görülmeyenler dışında tehcir yapılmamıştır. Tehcirden kurtulmanın diğer bir yönü de din veya mezhep değiştirmektir. 22 Haziran 1915 tarihinde Van,

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

¹ Osmanlı Devleti'nde İhtidalar konusunda geniş bilgi için bk. Abdurrahman Küçük, *Dönmeler Tarihi*, Ankara 1990; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994 s. 58 vd ; Kâmil Koçak, "İstanbul'da İhtida Hareketleri (XVI.Yüzyıl)", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s.495-505. İhtidalar bu günde devam etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verilerine göre, Cumhuriyetin kuruluşundan 1988 yılına kadar Türkiye'de 25 Hindü, 70 Ateist, 142 Yezidi, 1084 Yahudi, 7485 Hıristiyan ve 599 dini bilinmeyen olmak üzere toplam 9405 kişinin müftülükler kanalıyla ihtida ettiği, bunların %50'sinin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, % 68'inin kadın olduğu belirlenmiştir.

Trabzon, Erzurum, Bitlis, Mamuretü’i-aziz, Diyarbekir ve Sivas vilayetleri ile Canik mutasarrıflığına güneye sevk edilen Ermenilerden tek tek veya toplu olarak ihtida edenlerin alıkonulması ve toplu bulunanların ise vilayet içinde dağıtılması gizlice emr ediliyordu². İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, aile reislerinin sevkinden sonra ihtida ederek yerlerinde kalmış olan Müslüman Ermenilere işe ve yevmiye tahsisini Ankara valiliğinden istiyordu. İhtida edenlerin mallarına yönelik saldırılar hükümet tarafından engellenmeye çalışırken, diğer Müslümanlar tarafından el konulmuş malların da iade edilmesine çalışılıyordu³. Müslüman olan Ermenilere yeni nüfus tezkereleri veriliyordu. Bu yeni tezkerelerle ihtida edenlerin dikkat çekmeksizin seyahat etmeleri ve bu durumun bir yanlış anlamaya meydan bırakmaması için tezkerelerinin arkasına oturdukları kaza veya nahiyelerin isimleri yazılarak mühürlenmesi istendi⁴. Aslında bütün Osmanlı vatandaşlarına seferberlik sebebiyle seyahat sınırlaması getirilmişti. İhtida eden Ermenilerin rahatsız edilmemesi için din değiştirdiklerine dair bir kaydın nüfus tezkeresinde yer almaması dikkat edilmekteydi⁵. Ermenilerin tehcirden kurtulmak ve mallarını geri alabilmek için din değiştirme isteklerinin artması üzerine, Osmanlı yönetimi, samimi olmayan bu ihtidaların kabul edilmemesini kararlaştırdı. Nitekim 1 Temmuz 1915’te vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta sevk edilen Ermenilerin toplu veya ferdi olarak din değiştirdikleri veya mezhep değiştirdikleri ve bu suretle memleketlerinde kalmak çareleri aradıkları belirtilmekte; ihtidanın *bir netice-i kanaat olduğu* bu şekilde yapılan din değiştirmelerin samimi olmadığına işaret edilerek, Ermenilerin öteden beri kendi yararlarını tehlikede gördüklerinde *bir vasıta-i iğfal* olarak ihtida ettikleri hatırlatılmaktaydı. Başlangıçta ihtida müracaatlarına önem verilmeyerek, ihtida edip İslam adı alsalar bile Ermenilerin zararlı faaliyetlerden geri kalmayacakları düşünülmektedir. Müslümanlığı bile kabul etmiş olsalar iskân edilmeleri gereken mahallere sevkleri hususunda gerekeni yapılması istenmekteydi⁶. Yine 13 Temmuz 1915 tarihinde, Kayseri mutasarrıflığına Ermeni ihtidalarının menfaat amaçlı olduğu ve sevklerinin önlenmemesi hatırlatılmaktaydı. 20 Temmuz 1915 tarihinde Ermenilerin ihtida edenlerinin yerlerinde bırakıldıkları ve bu mühtediyelerin Meşihat makamına İslam isimleriyle telgraflar çektikleri

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Dahiliye Şifre Kalemi (DH-ŞFR) nr. 54/100.

³ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul 2001, s.160.

⁴ DH-ŞFR. nr. 76/243-79.

⁵ DH-ŞFR. nr. 61/71.

⁶ DH-ŞFR nr.54/254;54/406;54/427;56/88; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s.58,69

ve hatta bazı memurların bunlara yardım ettikleri görülmüş, bu kabil ihtidaların hiçbir kıymeti olmadığı, ihtida eden Ermenilere özel muamele yapılmaması tekrar vurgulanıyordu⁷. Ayrıca sahipsiz veya yetimhanelerdeki Ermeni çocuklarının buldukları yerlerde kalmaları veya Müslüman köylere dağıtılabileceği tebliğ ediliyordu⁸. 4 Ağustos'ta Katolik Ermenilerin sevk edilmeyerek nüfuslarının bildirilmesi istendi⁹. 11 Ağustos tarihinde ihtida eden veya evlenenlerle, güvenilir şahıslar yanına bırakılan çocukların şahsi mülklerinin korunması ve mûrisleri ölenlerin hisselerinin verilmesi isteniyordu¹⁰. 18 Ağustos'ta Niğde Mutasarrıflığı'na ihtida eden Ermeni kızlarının herhangi bir suiistimale verilmeden Müslümanlarla evlendirilmelerinin uygun olduğu bildiriliyordu¹¹. Yine 18 Ağustos'ta Konya vilayetine, 27 Ağustos'ta Eskişehir mutasarrıflığına Ermenilerin ihtidalarının kabul edilmemesi emredildi. Ayrıca ihtidaları kabul edilenlere de bundan böyle ayrıcalıklı işlem yapılmaması ve sevklerinin gerektiği bildiriliyordu¹². Kale-i Sultaniye mutasarrıflığına gayrimüslimlerin sevkleri sırasında toplu olarak ihtidalarının uygun olmadığı ve bunlardan evlenmek suretiyle Müslüman olduklarını teyit edenlerin tek tek kabul edilebileceği vurgulanıyordu¹³. Fakat sevkleri sırasında veya sonrasında ihtida edenlere hiçbir ayrıcalık yapılmayacağını söyleyen talimatlara rağmen Tekirdağ Ermenileri, sevkleri sırasında toplu olarak ihtidalarından dolayı İzmit'ten çevrilerek Edirne'de papazlarıyla birlikte iskan edildiler. İhtida memleketlerinden kopmak istemeyenlerin başvurdukları yöntemlerden biriydi. Harbiye Nezareti, 11 Eylül 1915 tarihinde Erzurum, Sivas, Ma'müretü'l-Aziz, Sivas, Trabzon, Diyarbakır vilayetlerine gönderilen bir emirde Müslüman komşuları tarafından saklanarak göç ettirilmekten kurtulan Ermenilerin sevk edilmeleri gerektiğini emretti¹⁴. Osmanlı kanunlarına göre ihtidaların kabul yaşı on beşti. Hükümet sevk sırasında ihtida etmenin asgari yaşını yirmiye çıkardı. Nüfus kanununun 60. Maddesi gereğince ihtida talebinde bulunan kişilerin meclis-i idare önünde yirmi yaşını tamamladıklarını ve hüviyetlerini ispat etmeleri gerekmekteydi¹⁵. 25 Ekim 1915'te Bolu mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda İslâmiyeti seçmek

⁷ DH-ŞFR nr. 54-A/49.

⁸ DH-ŞFR nr. 54/163-26 Temmuz 1915; 54-A/325- 9 Ağustos 1915; 55/42- 17 Ağustos 1915.

⁹ DH-ŞFR nr. 54-A/252.

¹⁰ DH-ŞFR nr. 54-A/382; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s.77.

¹¹ DH-ŞFR nr. 55/18; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s.85.

¹² Dündar, *aynı eser*, s.161.

¹³ DH-ŞFR., nr. 61/221.

¹⁴ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara 1996, s.117.

¹⁵ Dündar, *aynı eser*, s.162.

isteyen Ermenilerin Ekim ayından itibaren bunu yapabilmelerine izin veriliyordu. 4 Kasım 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara Ermenilerin ihtidası konusunda şu hususlara dikkat edilmesi emrediliyordu.

- 1- Sevk edilmeyip öteden beri ikamet ettikleri yerlerde bırakılanların ihtidaları kabul edilecek.
- 2- Sevk olundukları sırada merkezden gönderilen özel emirle sevkleri durdurulan gerek kendi ikametgâhlarına iade olunanlar gerekse, bir mevki de tutulanların ihtidaları makbul olacaktı.

Aynı şekilde kocaları askerde olan Ermeni kadınlarının da ihtidalarının kabul edilmediği 29 Ekim 1915 tarihinde Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığı'na gönderilen şifre telgraftan anlaşılmaktadır. Bununla beraber, yılın sonlarına doğru, ihtida etmek isteyen Ermeniler'in müracaatları olumlu karşılanmış ve Ekim 1915 sonundan itibaren din değiştirmelere müsaade edilmeye başlanmıştır. Nitekim 4 Kasım 1915 tarihinde bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen genelgede; sevk edilmeyip, öteden beri oturdukları yerlerde kalan Ermenilerle, sevk edilecekler arasında olup da özel bir emirle gönderilmeyenler veya yerlerine iade edilmiş olanların ihtidalarının kabul edileceği yer almakta idi. Bu genelgeden sonra Menteşe'de ihtida etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi, bu gibilerin malları da iade edilmiştir. Mesela Sivas'a gönderilen 9 Mart 1916 tarihli şifre telgrafta da ihtida veya başka sebepten dolayı sevk edilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir. Sevke tabi tutulan Ermenilerden ihtida etmek isteyenlerin müracaatları ise, yeni iskan yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten geçerli sayılmıştır. Yerlerinde kalan bazı Ermeniler'in ihtida istekleri ise, ileride sevklerine tesir etmemek şart ve kaydıyla kabul edilmiştir. Din değiştirenlerden sevke tabi tutulacakların nüfus tezkirelerine din değiştirdiklerine dair kayıt düşülmemesi, seyahat sırasında yalnız ikamet ettikleri yerin ismi yazılan belgeler verilmesi kararlaştırıldı. Bundan maksadın, din değiştirme kisvesi altında ülke içine sızmaya çalışan Ermeni fesat yuvalarının faaliyetlerinin önlenmesi hedeflenmişti¹⁶. Tehcir sırasında da Ermeni yetim çocuklar ve dul kadınlar, 30 Nisan 1916 tarihli genel bir emir ile korunmaya alınmaya çalışılmıştır. Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, iaşelerinin muhacirin tahsisatından verilmesi kararlaştırılmıştır. On iki yaşından küçük çocukların bölgelerdeki yetimhanelerin yeterli olmaması

¹⁶ DH-ŞFR nr. 57/281; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004, s.84-85.

halinde, zengin Müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmeleri ve eğitimlerinin sağlanma istendi. Hali vakti yerinde olmayan Müslüman ailelere ise muhacirin tahsisatından, çocukların iâşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi talep edildi. Genç ve dul kadınların da kendi rızalarıyla, Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi, yer almaktaydı¹⁷. Yine 2 Haziran 1916'da Mardin mutasarrıflığına temin edilecek binalarla yetimhanenin genişletilmesi hatırlatılırken, buralara yalnız mühtedi Ermeni çocukları alınacağı ve yüz kişilik olarak düzenlenen yetimhanenin kapasitesinin artırılması gerekliliği üzerinde duruluyordu¹⁸. Aynı tarihte Sivas Vilayeti'ne Ermeni mühtedi ve mühtediyelerin birbirleri ile evlenmelerinin mahzuru olmadığı yazılmıştı¹⁹. Kimsesiz Ermeni kızları, ebeveynleri varsa onlara, ebeveyni bulunmayanlar ise Darü'l-eytam'a yerleştiriliyordu²⁰. 12 Kasım 1916 tarihinde ihtida eden veya etmeyen Ermenilerden kimsesiz ve yardıma muhtaç olanların muhacirin tahsisatından iâşeleri istenmişti²¹. Bazı Ermeni kadınlar ihtidadan sonra Osmanlı zabitleriyle evleniyorlardı. Bu zabit eşleri kolordu kumandanlıklarından alacakları belge ile İstanbul hariç her yere gidebiliyorlardı²².

III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 23 Mart 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekaletine yazdığı telgrafta tehcir sırasında İslamiyet'i kabul etmelerinden dolayı yerlerinde bırakılmış olan mühtedi Ermenilerin düşman eline geçen yerlerde Müslümanlara zulüm ve işkenceler yaptıklarını, komşuları Müslümanları katlettiklerini ve bunlara karşı tedbirler alınmasını istedi. Mesela, Ilıca'da Tütüncü Efendi, tehcir sırasında hükümetten gizleyip mahzeninde sakladığı Ermeniler tarafından çoluk çocuğuyla birlikte katledilmiştir. Yine Ilıca'nın Alaybeyi köyünde Sabit Bey, tanıdığı ve misafir ettiği Tercanlı ortakları olan Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Aynı köyden Osman Bey ve oğlu Rıza Bey konuştuğu ve dostları olan Ermeniler tarafından bütün ailesiyle birlikte feci bir surette katledilmişlerdir Aşkale'de Mahmut sakladığı Ermeniler tarafından ailesi ile birlikte öldürülmüştü.²³

¹⁷ Aynı eser, s.83-84.

¹⁸ DH-ŞFR nr. 64/184.

¹⁹ DH-ŞFR nr. 76/ 150.

²⁰ DH-ŞFR. nr. 68/95.

²¹ DH-ŞFR nr. 69/245; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s.155.

²² DH-ŞFR nr. 81/151; 82/87.

²³ Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul 2001, s. 117-118.

Kayseri ve Kütahya'da İhtida Örnekleri

Kayseri'de tehcir olayını yaşamış ve daha sonra Amerika'ya yerleşmiş olan annesi Dirouki Svajian'ın hatıraları oğlu diş hekimi Stephen G. (Sıvacıyan) tarafından 1977 yılında *A Trip Through Historic Armenia* adıyla Amerika'da basılmıştır. Bu kitap Kayseri'de tehcirin nasıl yapıldığı ve ihtidalar hakkında bir Ermeni gözüyle bazı bilgiler vermektedir:

"1915 Ağustos'unda şehir tellâlları sokaklarda sürgün olacağını yaymaya başladılar. Duvarlara yapıştırılan hükümet bildirimleri mahalle mahalle, bütün ailelerin sürgüne gönderileceklerini ilân ediyordu. Protestan veya Katolik olanlar ve asker aileleri yerinde kalabilecekti. Her mahalle için mallarını satmak üzere 2 gün verilmişti. O günlerde sokaklar, her ne olursa olsun, satın almak isteyen Türklerle dolu idi. Bu arada biz de yolculuk için gerekli hazırlıkları yaptık. Peksimet pişirdik, azık olarak biraz peynir ve pastırma aldık. Giyimlerimizi paket ettik. At veya araba kiralayamadık; onun yerine birkaç eşek tutmaya hazırlandık. Kocam Amerika'da olduğundan bu özel durum için param yoktu. Yalnız 10 lira toparlayabildim. Türkler her şeyi yok pahasına satın aldılar;" sat bunları, gelin, tutturabildiğin fiyata sat, yarın hepsi burada kalacak" diyorlardı. Bir çift Kırşehir halısını 35 kuruşa sattım. Bu yolculuğu komşularımızla beraber yapmak istiyorduk; bu bizim için önemli idi.

- Ben, üç çocuğum ve kayınvalidem 15 Ağustos 1915'de yola çıkacaktık. O tarihten bir hafta önce eniştem Karabet Kasakian bana geldi ve "ne yapıyorsunuz?" dedi. Ben de "gitmeye hazırlanıyoruz" cevabını verdim. "Nereye gideceğinizi sanıyorsunuz? Ne olacağını biliyor musunuz? Bu çocukları senden alacaklar; bir Türk seninle evlenecek ve kayınvaliden de ölecek. Benim evime taşın. Belediye Başkanı Rıfat Bey sizlerin benimle kalabilmeniz için Mutasarrıftan izin çıkardı. Senin kocan yok, benim ailemden sayılırsın. Evime gelin" dedi. Kayınvalidem ile konuştum. Kalmaya razı oldu. Karabet ailesi ile beraber Kicikapı'ya yakın küçük bir evde oturuyordu. Tarih: 13 Ağustos 1915. Kız kardeşimin evinden Ermenilerin grup grup sürgüne gittiklerini görebiliyorduk. Amcam Parsık Sıvacıyan ailesi iki araba içinde yola çıktılar. Halamın ailesi Mostiçian'ların evi bizim evin karşısında idi. Onları da yolcu ettik. Hepsi Niğde ve Kilikya üzerinden selâmet Halep'e vardılar. Bu sıralarda Türk hükümeti burada kalmak isteyen Ermenilerin Müslüman dinini kabul etmeleri gerektiğini ilân etti. Belediye Başkanı Rıfat bey ve eniştemin diğer Türk dostları geldiler ve enişteme dinini değiştirmesi tavsiyesinde bulundular; "Karabet efendi, bir kaybın olmaz. Bu kötü günler geçsin, harp bitince tekrar kendi dinine dönersin. Sürgüne gitme" dediler. Bir aile toplantısı yaptık. İçimizde en dindarımız olan annem :

"Bu karşılaştığımız durumda dinimizi değiştirmekte bir sakınca görmüyorum. Önemli olan kalbinizdeki inançtır" dedi. Kız kardeşim İsguhi ve ben genç ve idealist olarak, pek taraftar değildik, fakat sonunda, olası sefalet ve ölümden kurtulmak için, din değiştirmeye razı olduk. Sürgüne giden Ermenilerin yolda başına gelenler hakkında pek çok hikâyeler duymuştuk. Dışarı dünya ile temasımız hemen hemen kesilmiş olsa da bu gibi haberler yine de bize erişiyordu, idareciler her şeyi gizli tutuyorlardı. Kayseri' de en az 16.000 Ermeni vardı. Bunların 4.000 kadarı sürgüne gitmedi; bazıları Müslüman oldular. Bir gün eniştem Karabet diplomalı Belediye ebesi ile beraber evimize geldi. Ebe hanım İstanbul'dan diplomalı idi ve belediyeden aylık alıyordu. Eniştem belediyenin sandık emini (sayman) olduğu için ebe hanım onu iyi tanıyordu. Ebe hanım bizlere kendini tanıttı; gönlümüzü alacak tatlı sözler söyledi ve dedi ki: "hemşireler, bu bir şey değil. Saray'da (hükümet binası) müftüye gideceğiz. Bütün merasim yarım saatte tamam olur." Kız kardeşim ve ben her zaman kullandığımız koyu renk örtülere sarındık ve dört çocukla beraber Saray'a gittik. Müftülük makamının önünde büyük bir kalabalık vardı. Ermeniler din değiştirmek için sıralarını bekliyorlardı. Fakat bizim beklememiz gerekmedi. Alımlı bir insan olan ebe hanım: "Yol açın!" dedi ve Ermeniler bize yol açtılar. Büyük bir odaya girdik. Artin Alboyacıyan ailesinin de orada olduğunu gördük. Alboyacıyan 80 yaşında bir adamdı ve 2 cilt "Hay Cesarea" kitabının yazarına da akraba idi. Müftünün Kur'an'dan okuduğu kelimeleri tekrar ediyordu. Onların işi bitince bizler Müftünün önünde sıralandık. Müftü bize aşağıdaki soruları sordu:

1. Hak dinini kabul ettiniz mi ?

2. Üçlük birlik davasından vazgeçtiniz mi? Bizler iki soruya da olumlu yanıt verdik. Sonra müftü Kur'an'dan "eşhedü enna" diye başlayan bir pasaj okudu ve bizler bu Arapça sözcükleri tekrarladık. Bunun üzerine Müftü bizleri tebrik etti. İyi bir adamdı; yüzünde iyi bir ifade vardı. Bu bize cesaret verdi. Bizi hakir gören veya kötü niyetlerle bakan başka Türklere benzemiyordu. Bize nasıl iyi bir Müslüman olunacağına ilişkin önerilerde bulundu ve her birimize Müslüman adlar verdi. İstedığımız bir isim varsa onu alabileceğimizi söyledi. Bundan sonra dairede bir köşeye gittik ve orada bir hanım her birimize hediye olarak, birer Türk çarşafı verdi. Bunun nasıl giyileceğini de gösterdi: Öyle ki yüzümüzü kapattığımız zaman sadece gözlerimiz görünecekti. 8 kişi idik: 4'ümüz büyük, 4'ümüz çocuk. Merasimden sonra ebe hanım bizi kapıdan ve (kapıdaki kalabalığı geçerek) Saray'dan dışarıya çıkardı. Türkler merakla bizlere bakıyorlardı, bazıları memnun, bazıları düşünceli. Bizlerin yeni olarak

Müslümanlığı kabul ettiğimizi biliyorlardı. Bizi en çok inciten Rumların tutumu oldu. Rum mahallesinden geçerken alaylı sözler söylediler; "İslâm olmuşsunuz, hayırlar olsun," dediler. Eve gelince çarşaflarımızı çıkardık, ebe hanıma verdik." Bunları al, biz kendi çarşafımızı kendimiz satın alırız" dedik. Gerçekte yeni olarak kabul ettiğimiz dinden uzaklaşmak istiyorduk. Ebe hanım: "yavrularım, dedi, hükümet bu çarşafı size hediye olarak verdi; niye muhafaza etmeyesiniz?" Annem lâfa karıştı ve: "Kızlar, ne diye üzülüyorsunuz? sakın olun. Ortada kaybolmuş bir şey yok. Bir gün yine dininize dönersiniz. Hele şu günler geçsin bakalım" dedi. Ama bizler onu dinlemedik. Çarşafı geri gönderdik ve kendimizi hafıflemiş hissettik- hâlâ Hıristiyan imiş gibi!

İslâm dinini kabul etmemizden on gün sonra bir polis kapımızı çaldı. "Bu evde sürgün edilmiş olması gereken iki kadın ve üç çocuk var; gitmemişler. Derhal karakola gelmeleri gerek" dedi. Şaşırdım ve endişeye düştüm. O sırada ancak 28 yaşında idim. "polis efendi," dedim, 9 yaşındaki oğlum pazar yerine gitti. O eve dönünce karakola geliriz". Bunları pek düşünmeden söylemişim. Benim kaderimi paylaşması için ne diye oğlumu karakola götürecektim? Karakol evimize yakın, kilisenin karşısında idi. Oraya gittiğimiz zaman polis kayınvalidemi ve beni sorguya çekti:

- Kocan nerede ?

- Amerika'da , dedim.

- Ne vakit Amerika'ya gitti

- Üç yıl oluyor.

- Siz Senikci mahallesinde oturuyordunuz. Komşularınız, o mahalledeki evinizi terk ettiğinizi, fakat sürgüne gitmeyip buraya gelerek burada saklanmakta olduğunuzu söylediler. Hazır olun, sizi sürgün edeceğiz.

"Efendi, dedim, biz hak dinini kabul ettik. Kız kardeşimle beraber oturuyoruz. Kız kardeşimin kocası belediye sandık emnidir." Ama polis beni dinlemiyordu. Bir kuzu karşısında aslan imiş gibi kükrüyordu. Bu arada biz karakolda sorguya çekilirken kız kardeşim komşumuzun oğlunu Saray'a göndermiş, eniştem Karabet Efendiyi durumdan haberdar etmiş. Karabet efendi de hemen kendi âmiri Belediye Başkanı Rifat Bey'e koşmuş. Rifat Bey de derhal Saray'da gerekli makamlarla temasa geçmiş. Biz orada iken bu makamlar da polis karakolunu aramışlar. Biz, üç çocukla beraber, karakolda korkudan titrerken telefon çaldı. Adının Muhittin efendi olduğunu öğrendiğimiz polis

memuru yanıt verdi: " Evet, evet, evet efendim". O konuşurken yüzündeki ürkütücü ifadenin gevşemekte olduğunu görüyordum. Anladım ki telefonun öbür ucundaki şahıs, bizim serbest bırakılmamızı emrediyor. Türkler hep böyledir: elinde güç varsa kaplan kesilir, yoksa kediye döner. Telefon görüşmesi bitince polis memuru bana döndü ve nazikâne bir şekilde: "ne ise, bir yanlışlık olmuş. Ama siz Müslüman olmadunza ne diye çarşaf giyip yüzünüzü kapatmıyorsunuz? Çocuklarını al evine git. Bundan sonra da çarşafsız sokağa çıkma" dedi. İşte bu da benim cezam oldu. İslâm dinini kabul ettiğimiz günün büyük heyecanı içinde, müftülükten bize hediye edilen çarşafı düşünesizce iade etmiş ve böylece islâm dininden sıyrılmış olduğumuzu sanmıştık. Bu yüzden de karakola çağrılınca Ermeni örtüsüne bürünüp gitmiştik."

Kayseri belediye başkanı Rıfat Bey, hatıralarında merkezi hükümet direktifleri çerçevesinde tehcire tabi Ermenilerin, can ve mal güvenliklerine büyük önem verildiğini ve Kayseri'den tehcire gönderilen Ermenilerin sağ salim sevk ve iskanlarının gerçekleştirildiğini anlatmaktadır²⁴.

Sıvacıyan'ın anılarına göre Kayseri merkezinde en az 16.000 Ermeni vardı. Bunlardan 4.000 kadarı sürgüne gitmedi, bazıları Müslüman oldu²⁵. Aslında Kayseri ve çevresinde 46.463 Gregoryan, 1517 Katolik, 1957 Protestan olmak üzere toplam 49.937 Ermeni bulunuyordu. Kayseri Ermenilerinden 44.271 Halep, Suriye ve Musul'a salimen gönderilmiş, 765'i firar etmiş, 4911 asker ailesi ve az miktardaki Katolik, Protestan Ermeni %5 oranında Kayseri köylerine iskan edilmişlerdir²⁶. Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra Kayseri'de 196.082 Türk, 1813 Ermeni (Gregoryan), 66 Ermeni (Protestan), 146 Ermeni (Katolik) nüfus bulunmaktaydı. Buradan kayseri de bulunan veya mütareke sırasında geri dönen binlerce Ermeni'nin başta Amerika olmak üzere Batı ülkelerine göç ettikleri anlaşılmaktadır²⁷.

Tehcir sırasında Kütahya Ermenileriyle ilgili bir din değiştirme olayı ilginçtir. 11-24 Nisan 1915 yılında Adapazarı'ndan 13 kişilik bir kafile ile sevk edilen Stepan Stepanyan izin kağıdı elde ederek Kütahya'ya geldi. Bu tarihlerde Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali (Ozansoy) idi. Kütahya'da tehcir uygulamasından

²⁴ *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalika'nın Anıları*, Haz. Hurşit Çalika, İstanbul 1992, s.26-30.

²⁵ *Aynı eser*, s.28.

²⁶ Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH-EUM II.ŞB), nr.68/75; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 95; 18 Eylül 1915 tarihli bu belgede Kayseri'de 49.937 Ermeni yaşadığı belirtilmesine rağmen bir toplama hatası nedeniyle 49.947 kişi hesaplanmıştır. Yani bu belge de gerçek rakam 10 kişi fazla hesaplanmıştır.

²⁷ Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'de Ermeni Olayları*, Ankara 2000, s.86.

muaf tutulan şehirler arasında idi. Stepanyan'ın anlattığına göre Faik Ali Bey'in himayesi sayesinde 1000 civarında Ermeni aile sevk edilmekten kurtulmuştu. Stepanyan'da Kütahya'ya gelerek tehcirden kurtulan Adapazarlı, İzmitli, Eskişehirli, Bursalı binlerce Ermeni'den biriydi. Fakat Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey, yılın sonlarına doğru sekiz-on günlüğüne İstanbul'a gitti. Bu sırada Kütahya Polis Müdürü, mutasarrıfın yokluğundan yararlanarak aralarında Stepanyan'ın da bulunduğu şüpheli ve sakıncalı 10-12 Ermeni'nin yer aldığı bir liste hazırlayarak bunları sürgüne göndermek istedi. Listedeki Ermeniler toplanarak tehcirden kurtulmak için Müslüman olmaya karar verdiler. Ertesi gün de topluca Müslüman olmak için dilekçe verdiler. Formaliteler yerine getirilmiş sıra isim değişikliği ve sünnet olmaya gelmişken mutasarrıf şehre döndü. Faik Ali Bey, 10 kadar Ermeni'nin istemeyerekte olsa İslamiyet'i kabul ettiğini öğrendi. Ertesi gün Müslüman adayları meclis-i idareye başvurmak üzere hükümet konağına geldiklerinde Faik Ali Bey, meclis dışında bekleyen Ermenilerin niçin geldiğini sordu. Müftü Ermenilerin kendi serbest iradeleriyle İslamiyet'i kabul ettiklerini beyan etti.

Faik Ali Bey, hiç bir Ermeni'nin baskı veya zorunluluk olmadan İslamiyet'i kabul etmeyeceğini düşünüyordu. Sürgün korkusuyla ihtida etmek isteyen Ermenilerden başvurularını geri almalarını istedi ve onlara sürgüne gönderilmeyeceklerine dair güvence verdi. Bunun üzerine Ermenilerin hepsi dilekçelerini alıp yırttı. Ancak biri inandığı için Müslüman olduğunda ısrar etti ve fikrini değiştirmede. Faik Ali Bey, samimi ve içten bulmadığı bu ihtidayı kabul etmeyerek, Müslüman olan Ermeni'yi ailesiyle birlikte Kütahya'dan sürgüne gönderdi. Polis müdürünün de başka yere tayinini çıkarttı. Stepanyan, *Bir Ermeni'nin İslamlaşmasını affedilmez bir suç telakki ederek ona en ağır cezayı uygulayan* Faik Ali Bey'i takdir, şükran ve minnet anmaktadır. Mutasarrıfın Şam veya Halep'e sürgüne gönderdiği Müslüman Ermeni mütareke döneminde yeniden eski dinine dönerek geri geldi. Stepanyan anılarında Faik Ali Bey'in Ermenilere sayılamayacak kadar çok iyilik yaptığını, tehcir yıllarında Kütahya'da hiçbir Ermeni'nin zarar görmediğini anlatmaktadır

28

Mütareke Döneminde Mühtediler

Mütareke döneminde Ahmet İzzet Paşa hükümetinin ilk icraatlarından birisi de ihtida etmiş kadınlarla ilgili olmuştur. İhtida eden kişilerin eski

²⁸ Sarkis Seropyan, "Vicdanlı Türk Valisi: Faik Ali Ozansoy", *Toplumsal Tarih*, sayı 23 (Haziran 1995), s. 48-49; Bu yıllarda Kütahya'da 1400 civarında Ermeni bulunmaktaydı (DH-EUM-II. ŞB, nr: 68/93, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004, s.96.)

dinlerine dönmeleri için her türlü kolaylığın sağlanması kararlaştırılmıştı²⁹. Daha sonra kurulan hükümetler de yaptıkları açıklamalarla ve taşraya yazdıkları yazılarla bu hususu gündeme getirmişlerdir. İhtida eden Ermenilerin içinde, kadınların durumu ayrı bir yer tutmaktadır. Çünkü, bu kadınların bir kısmının Türklerle evlenmiş olması ve mütarekeden sonra gerek patrikhanenin ve gerekse ailelerin alıkonulma iddialarıyla başvurmaları önemli tartışmalara yol açmıştır. Yapılan soruşturmalarda ise alıkonulduğu iddialarının büyük oranda asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. Kadınların çoğunun yapılan tahkikat sonucunda kendi isteğiyle evlendiği ve yine kendi arzusuyla Müslüman olduğu anlaşılmıştır. İhtida eden kadınların evlenmiş olması ve hatta çocuklarının olmasının yarattığı sorun ve belirsizlik Dahiliye Nezareti'nden yapılan açıklamalarla aydınlatılmaya çalışılmıştır.

28 Kasım 1918'de vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda Müslümanlarla izdivaç etmiş Ermeni kız ve kadınlarının ailelerine teslimi hakkında müracaat olduğu, bu gibi kişilerin kendi dinlerine dönmekte serbest oldukları ve bu takdirde nikahın kendiliğinden düşeceği ve ailelerinin yanına dönme konusunda hür oldukları, bunun haricindeki meseleleri mahkemelerin çözeceği bildirilmekteydi³⁰. Bu konuda herhangi bir ihtilaf ve karışıklık olmaması amacıyla mühtediyelerin durumu sık sık yazışmalarla ve basın yoluyla açıklığa kavuşturulmaktaydı³¹. Nitekim Dahiliye Nezareti 18 Aralık 1918 tarihinde yayınladığı geri dönen Ermenilerin iskanı ve mallarının iadesine dair kararnamenin sekizinci maddesinde *ihtida etmiş bulunanların Kanun-i Esâsi'nin bahşettiği vicdani hürriyetten istifade etmekte serbest oldukları* belirtilmiştir. Yine aynı kararnamenin dokuzuncu maddesinde *başkalarının nikahında bulunan mühtediyeler, eski mezheplerine dönmekte serbesttirler. Bu takdirde evlilik hakkı kendiliğinden fesh olur*³² denmektedir.

²⁹ *Vakit*, 22 Teşrin-i evvel 1918.

³⁰ DH-ŞFR, nr. 93/300.

³¹ *Zaman*, 17 Mayıs 1919, "Esna-i harpte ihtida ederek izdivac eylemiş mühtediyeler arzu ettikleri takdirde eski mezheplerine dönmekte serbesttirler".

³² Babıali Evrak Odası(BEO), nr. 341055; Ferudun Ata, *Divan-ı Harb-i Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları*, (T.C Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı Bastılmamış Doktora Tezi), Konya 2003, s. 43-44. *Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri Zımında İttihaz Olunan Tedabire Dair* adlı on beş maddelik kararname Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s.82-84; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004; Hikmet Özdemir ve diğerleri, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 115-119 gibi eserlerde tarih çevirme hatası yapılarak 31 Aralık 1918'e tarihlenmektedir. Aslında bu kararname yazarlarında belirttiği gibi 18 Kanun-ı evvel 1334, yani 18 Aralık 1918 tarihinde çıkarılmıştır.

Ermeni kız ve erkek çocukların kimlerin yanında buldukları ve haklarında ne gibi işlemler yapıldığı ile hazırlanan listeler Dahiliye Nezareti kanalıyla hem İtilaf Devletleri temsilcilerine hem de Patrikhane'ye peyderpey bildirilmekteydi³³. 16 Ocak 1919'da Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü yayınladığı bildiri İstanbul'da bazı aile ve şahıslar ile yetimhanelerde bulunan Ermeni kız ve çocukların bir hafta içinde polis merkezine teslim edilmesi gerektiğini duyurdu. Evlerin aranması sırasında kimin yanında bu kabil çocuklar bulunursa şiddetle cezalandırılacakları ihtar edildi. Bu gibi ihbar ve şikayetlerde bulunacaklarında doğrudan doğruya polis müdüriyetine başvuruda bulunmaları ilan olundu³⁴. Nitekim 18 Ocak 1919 tarihinden itibaren Ermeni yetimlerinin, Ermeni cemaati olan yerlerde onlara, olmayan yerlerde ise hükümete teslim edilmeleri tekrar vurgulandı³⁵. 23 Ocak tarihli gazetelerde Polis müdüriyeti yeni bir duyuru yaptı. Bu duyuru da İstanbul ve mülhakatında Bazı zevatın yanlarında bulunan kız ve çocukların teslim olunduktan sonra Patrikhaneden kaçarak daha önce kaldıkları evlere gittiklerini ihbar edildiğini, bu gibi firar eden kız ve çocukların kesinlikle kabul edilmemeleri isteniyordu³⁶. Kayseri'de Ermeni yetimlerini çok perişan bir halde bulunduğu ve mühtedilerin serbest bırakılmadığı ile Müslüman aileler yanındaki çocukların teslim edilmediği ihtiyaç sahiplerinin gereksinimleri karşılanmayarak sefil ve perişan bırakıldıkları ihbar ve şikayet edilmekteydi. Dahiliye Nezareti, Kayseri mutasarrıflığından gerekeni yapılması ve bu şikayetlere mahal bırakılmaması talimatını verdi³⁷. Dahiliye Nezareti kendisine yapılan her başvuruyu değerlendirmiştir. Mutasarrıflık Kayseri'de kurulan Ermeni Eytam Komisyonu'nu Talas'taki askeri şifa yurdundan ve muhtelif yerlerden toplanan 300 aşkın öksüzü iâşe ve iskana başladı. Sokaklardaki kimsesiz çocuklarında bunlara ilavesi üzerine sayının artması nedeniyle İstanbul'dan yardım istendi³⁸. Dahiliye Nezareti, 5 Şubat 1919'da Kayseri mutasarrıflığına İslam aileleri nezdinde bulunan Ermeni kız ve çocukların, Ermeni Eytam komisyonu'na

³³ Karacakaya, *aynı eser*, s. 151; Ermeni Tehciri sırasında Diyarbakir valiliğinde bulunan Mehmed Reşid Bey, tehcir suçlamasıyla tutuklanmıştı. 15 Aralık 1918 tarihinde Reşid Bey, polis müdürü tarafından evinde beş Hıristiyan çocuğu sakladığı ve iade etmediği için suçlandı. Bu iddia karşısında Reşid Bey, "Güya birkaç Ermeni kızın Müslüman olmasıyla İslamiyet kazanacak ve beslenecek. Fukara İslam kızı yokmuş gibi." Diyerek tepki gösterecektir (Necdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları*, İzmir 1997, s. 121).

³⁴ Karacakaya, *aynı eser*, s. 152.

³⁵ DH-ŞFR, nr. 93/163.

³⁶ Karacakaya, *aynı eser*, s. 153.

³⁷ DH-ŞFR, nr. 95/261.

³⁸ Karacakaya, *aynı eser*, s. 156.

teslimini ve iaşelerinin sağlanmasını emretti³⁹. 8 Şubat 1919'da Kastamonu vilayetine gönderilen yazıda Trabzonlu Tokramanyan Agob'un kızı Hurdispenyan'm Kastamonu'da birinin yanında olduğunun haber alındığı, eğer kız 20 yaşından küçükse ihtidasının kabul edilemeyeceği, derhal Ermeni cemaatine teslimi ve neticenin bildirilmesi istenmekteydi⁴⁰. Anadolu ve Rumeli'deki bütün Vilayetlere 8 Şubat 1919 tarihli şifrede 20 yaşını doldurmamış erkek ve kadın bütün Ermenilerin ihtidalarının geçersiz olduğu ve nüfus kayıtlarının Ermeni olarak düzeltilmesi istenirken, 20 yaşından büyük olanların müracaatlarını ve talepleri halinde kayıtlarının düzeltilmesi bildirilmekteydi⁴¹. Akrabalarına ve cemaatlerine teslim edilmekte olan gayrimüslim çocuklardan başka Müslüman yetim çocuklarında gayrimüslim zannedilerek Hıristiyanların ellerine geçmesine meydan verilmemesine özellikle dikkat edilmesi Dahiliye Nezaretince duyuruluyordu⁴². 2 Mart 1919 tarihinde ise İçel Mutasarrıflığı'na yirmi yaşından küçük olan Ermeni kadınların evli olsalar bile ihtidalarının şayan-ı kabul olmadığı, ancak bunların beylerinden zorla ayrılarak cemaatlerine tesliminin de doğru olmadığı belirtilmekteydi⁴³. Yine Ankara Vilayeti'ne mühtedi iki çocuğun oradaki marhasalığa teslimi veya validelerine verilmek üzere acilen İstanbul'a sevki emr ediliyordu⁴⁴. 26 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'nden Ankara vilayetine yazılan bir yazıda Keskin Kaymakamı Halid Bey'in Ermenilere baskı yaptığı ve korkudan Müslüman olmuş 200 Ermeni'nin çekindiği için kendi eski dinlerine dönemediği iddiaları olduğu ve araştırılması isteniyordu⁴⁵. Ankara Vilayeti'nden verilen cevapta böyle bir durumun söz konusu olmadığı, Müslümanlar nezdinde bulunan Ermeni kadın ve yetimlerinin kâmil velilerine teslim edildiği, sadece mühtedi 9 Ermeni kadının bulunduğu ve onların da Müslümanlarla nikahlı olarak yaşadıkları, aileleri ve Ermeni ruhanilerin teklif ve baskıları karşısında eşlerinden kesinlikle ayrılmayı ve eski dinlerine de dönmeyi düşünmedikleri cevabını verdiklerini bildiriyordu⁴⁶. 12 Nisan 1919 tarihinde Kastamonu Vilayeti'ne yazılan şifrede ihtida ve Müslümanlarla evlenen gayri müslim kadınların evlilik meselelerinden dolayı bir iddia ve talep halinde mahkemelere celblerinin uygun olduğu, ancak bunların eski dinleri veya mezheplerine

³⁹ DH-ŞFR, nr.96/76.

⁴⁰ DH-ŞFR, nr.96/112.

⁴¹ DH-ŞFR, nr. 96/100; 97/68.

⁴² DH-ŞFR, nr.96/248.

⁴³ DH-ŞFR, nr. 97/8.

⁴⁴ DH-ŞFR, nr.97/106; 96/303.

⁴⁵ Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH-KMS), nr. 50-2/2, Lef 1.

⁴⁶ DH-KMS, nr. 50-2/2, Lef 2.

veyahut evliliklerinin devam edip etmemesine hükümetin müdahalesinin kesinlikle mümkün olmadığı, bu gibilerin kendi arzularıyla ve hür vicdanlarıyla karar vermeleri gerektiği açıklanmıştır. Bu durumdaki kadınlar Kanuni Esasi'nin kendilerine vermiş olduğu vicdan hürriyetinden yararlanarak asıl dinlerine dönerler ve eşlerinden ayrılırlarsa kendi istekleri doğrultusunda mensup oldukları cemaatlere teslimleri gerekiyordu⁴⁷. 13 Nisan 1919'da Ankara vilayetine gönderilen yazıda Kırşehir livasından 19 yaşındaki bir Ermeni kızının Haymana kazası telgraf memurunun yanında bulunduğu şikayetinin yapıldığı, kızın alınarak iadesi ve neticenin bildirilmesi talep edilmekteydi⁴⁸. 10 Mayıs 1919'da vilayetlere gönderilen yazıda Müslümanlarla evlenen ve eşlerinden ayrılmak istemeyen Ermeni kadınları için zor kullanılmaması ve bu husus için Ermeni ruhanilerinden yapılacak müracaatta keyfiyetin öncelikle nezarete bildirilmesi isteniyordu⁴⁹. 14 Mayıs 1919 tarihinde Nazır Mehmed Ali Bey'e ve Polis Müdüriyetine yazılan bir yazıda Giresun Rüşumat memurlarından olan ve İstanbul'a gelen Necib Efendi'nin dört sene önce evlendiği ve eşi 22 yaşındaki Safvet Hanım'ın Ermeni Patrikliğine götürüldüğü ve eski dinine dönmesi için baskı yapıldığı bildiriliyor ve yirmi yaşını doldurmuş kişilerin diyanet ve milliyet konusunda kendi hür arzularıyla hareket edebilecekleri hatırlatılarak Patrikhane'den Safvet Hanım'ın derhal serbest bırakılmasının isteniyordu⁵⁰. Ermeni ailelerin çoğu şikayetlerini İngiliz Siyasi Komiserliği aracılığıyla yapmışlardır. Nişan Manyas isimli Ermeni de, İngiliz Siyasi Komiserliği aracılığıyla başvurarak kızı Nivart'ın Karamürselli Alaeddin Bey tarafından zorla alıkonulduğu iddiasını ileri sürmekteydi. İfadesi alman Nivart Hanım, evlilik için kocasına kendisinin talip olduğunu, eşini sevdiğini, ayrılmak istemediğini ve bir de çocuğu olduğunu belirtmesi üzerine serbest bırakılmıştır. 28 Nisan 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıfı Dahiliye Nezareti'ne Nivart ile ilgili gelişmeler hakkında şöyle yazmaktaydı⁵¹. *"Nivart tehcirden sonra kendi talebi ve arzusuyla Alaeddin Bey'le evlenmiş, kendisi ihtida etmek istemiş ama yaşı küçük olduğundan bu mümkün olmamıştır. İngiliz siyasi mümessili ve babasının başvurusu üzerine Nivart Hanım, daire-i hükümete götürülmüştür. Nivart Hanım, orada eşini sevdiğini ve bir çocuğu olduğunu söylemiş, hatta babasının Ermenice ısrarlarına Türkçe cevap vermiştir. Bunun üzerine de İngiliz*

⁴⁷ DH-ŞFR, nr.98/125.

⁴⁸ DH-ŞFR, nr.98/138.

⁴⁹ "... İslamlarla izdivac eden ve zevcelerinden ayrılmak istemeyen Ermeni kadınlar hakkında muamele-i cebriye ifa olunmamast..." (DH-ŞFR, nr.99/110).

⁵⁰ DH-İ.UM, nr.19-7/1-5, Lef 5/1.

⁵¹ Dahiliye Nezareti, Umur-ı Vilayat Müdüriyeti (DH-UMVM), nr.161/16, Lef 5.

mümessili Nivart'ın eşiyle kalmasını doğru bulmuştur." Bir süre sonra, 6 Temmuz 1919 tarihinde Nişan Minasyan, kızının baskı altında olduğunu ve tehdit yüzünden ayrılmadığını belirtmesi ve İngiliz Komiserliği'ne yine müracaat etmesi üzerine Nivart Hanım, eşinden ayrılmak istemediğini tekrar ifade etmiş fakat bu sefer İngiliz siyasi mümessili durumu İngiliz komiserliğine izah edeceği, bu zaman zarfında Nivart'ın Ermeni muhtarının evinde kalması gerektiği kararına varmıştır. Nivart Hanım, arzusu dışında muhtarın evine gönderilince oradan eşine kaçmış, bu seferde marhasahaneye teslimi gündeme gelmiş ve Alaeddin Bey hakkında da tahkikat yapılmıştır. İzmit mutasarrıfı bu gelişmeler üzerine Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda kendi isteğiyle evlenmiş ve eşinden ayrılmak istemeyen kadınların teslim edilmemesi gerektiğini belirterek, marhasa vekilinin müracaatının değerlendirmeye alınmadığı ve Nivart Hanım'ın marhasahaneye teslim edilmediğini bildirmiştir⁵².

Bu dönemde zorla alıkoyma iddiasıyla şikayetler oldukça yoğundur. Dahiliye Nezareti'nin Maryam Demirciyan'ın zorla alıkonulduğu şikayetini iletmesi ve tahkikat yapılmasını istemesi üzerine 16 Ağustos 1919'da Ankara vilayetinden yazılan yazıda Nevşehir'in Arabsun köyünden Mustafa Efendi'nin yanında ve Mustafa Efendi'nin oğlu Hakkı Bey'le evli olan Boğazlıyan'ın Çakmak köyünden Maryam Demirciyan'ın diğer ismiyle Şaziye'nin merkez livaya getirildiği ve meclis idare heyeti önünde eski dinine dönmekte ve memleketine gitmekte hür ve serbest olduğunun bildirildiği, buna mukabil kendisinin ihtida ederek Hakkı Bey'le evlendiği ve ayrılmak istemediği cevabını verdiği belirtilmekteydi. Ayrıca bu gibi eşlerinden ayrılmak istemeyen mühtediyeler hakkında zor kullanılmayacağı ve yapılacak bir muamelenin kalmadığı ilave edilmekteydi⁵³. Aynı malumat 25 Ağustos 1919 tarihinde Niğde mutasarrıflığından yazılan yazıda da verilmiştir⁵⁴. İhtida eden kadınların durumu ve resmi makamlara yapılan şikayetler uzun süre devam etmiştir. Fakat yapılan tahkikatların çoğunda kadınlar kendi istekleriyle ihtida ettikleri açıklamasını yapmışlar ve eşlerinden ayrılmak istememişlerdir. Nitekim 17 Ağustos 1919 tarihinde Kayseri'deki mühtediyelerden İslamiyet'te ısrar eden ve eşlerinden ayrılmak istemeyen kadınların 20 yaşından küçük bile olsalar zorla teslimlerinin uygun olmadığı bildirilmiştir⁵⁵.

⁵² DH-UMVM, nr.161/16, Lef 3.

⁵³ DH-KMS, nr. 50-2/54, Lef 8.

⁵⁴ DH-KMS, nr.50-2/54, Lef 12.

⁵⁵ DH-ŞFR , nr. 102/172.

Tehcirden kurtulmak için binlerce Ermeni'nin İslamiyet'i seçtiği görülmektedir. Bunların samimi din değiştirme olduğu iddia edilemez. Osmanlı yönetimi başlarda ihtida isteklerini kabul etmiş, ancak din değiştirmelerin artması üzerine bu yönetime başvuranların da tehcir edilmesine karar vermiştir. Yukarıda verilen iki örnekte de görüldüğü gibi din değiştirmeler mecburî şartların getirdiği bir olgudur. İhtida eden Ermeniler arasında korunmaya muhtaç kadın, kız ve çocukların çoğunlukta olduğu dikkati çekmektedir. Bunun yanında Ermeni kadınların Müslüman erkeklerle evlenmelerinin de arttığı anlaşılmaktadır. Müslüman olan Ermenilerin diğerlerine göre daha avantajlı olmadıkları söylenemez. Aslında Osmanlı yönetimi tehcir sırasındaki ihtidalar konusunda istikrarlı bir siyaset izlememiştir. Bu ani ortaya çıkan olgu karşısında zaman ve şartlara göre değişen politikalar uygulamıştır. Mütareke sonrası değişen koşullar karşısında eski dinlerine dönmek isteyen Ermenilere gereken kolaylıklar gösterilmiştir. İhtidalar konusunda İtilaf Devletleri ve patrikhanenin bütün talep ve şikayetleri titizlikle incelenerek, gerekenler yapılmıştır. Patrikhane, Müslümanlarla evlenen çoluk çocuk sahibi Ermeni kadınlar üzerine baskı yaparak eşlerinden ayrılmaya zorlanmıştır. Çeşitli baskılara rağmen Müslüman olan Ermeni kadınların eşlerini sevdiği ve eski dinlerine geri dönmek istemediklerini ifade ederek, yeni durum ve statülerini kabullendikleri görülmektedir. Bu arada bir çok kimsesiz Ermeni çocuğu devlet tarafından korunmuştur⁵⁶. Mütareke yıllarında bir çok Müslüman Türk çocuğunun da Ermeniler tarafından Ermeni denilerek, Hıristiyanlaştırıldığı belirtilmelidir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve tehcir sırasında ne kadar Ermenin ihtida ettiği konusunda elimizde net rakamlar bulunmamaktadır. Bu konuda yapılacak araştırmalar yeni bilgilerin ve rakamların ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Ancak

⁵⁶ 1914 yılında ortada kalan çocukları korumak amacıyla Darü'l Eytamların açıldığını ve kısa zamanda Anadolu'da 62 yetimhanenin faaliyete geçmişti. İstanbul'un işgalinden sonra mali sorunlar nedeniyle Anadolu'daki bütün yetimhanelerin kapatılarak bir tek İstanbul'da yedi şubeli yetimhanenin sürdürülmesi kararlaştırılmış ve çocuklar trenle İstanbul'a getirilmişti. Haydar paşa Garında Ermeni patrikhanesi çocuklardan bazılarını -doğru veya yanlış- Ermeni öksüzü oldukları gerekçesiyle alıp götürdü. Yetimhanede 8000'den fazla çocuk kayıtlı olduğu halde hakiki mevcut 2500 düşmüştü. Hatta C. Richard Johnson, 1920 tarihinde Arnavutköy'deki Ermeni kız yetimhanesinin Türk evlerinden kurtarılan 14-18 yaş arasındaki 90 genç kızı barındırdığını belirtmektedir. Ne kadar büyük olursa olsun bu miktar çocuğun İstanbul'daki yetimhaneye sığmayacağını düşünen sosyolog F. Özbay, 1864'de Çerkez kızlara yapıldığı gibi kimsesiz Ermeni kızların Türk evlerine evlatlık olarak dağıtılmasının düşünülmüş olabileceğini ileri sürmektedir. Bunların bir kısmının da Türk adetlerine göre yetiştirilip, âdeta devşirme usulü ile topluma kazandırıldıklarını tahmin etmektedir.(Ferhunde Özbay, " 1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, ed. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali- Aylin Koç, İstanbul 2003, s.110-114).

din değiştiren Ermenilerin sayısının yüz binlere vardığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü, 10 Ocak 1923 tarihli bir Amerikan belgesinde dünyadaki Ermenilerin 817.873 Türkiye’den sürülen veya göç eden Ermeniler olduğu ifade edilmektedir. Aynı tarihlerde Türkiye’de ise 281.000 Ermeni bulunuyordu. Ayrıca Milletler Cemiyeti verilerine göre 95.000 Ermenin de Müslüman olduğu belirtilmektedir. Bu verilere dayanarak yapılan hesaplara göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’nde 1.193.873 Ermeni’nin bulunduğu ileri sürülmektedir⁵⁷. Kendisi de bir Ermeni olan Kevork Pamukciyan ise, Ermeni kaynaklarına dayanarak Birinci Dünya Savaşı’ndaki Ermeni ihtidalarının sayısını 100.000 olarak kabul etmektedir. Pamukciyan’ın bu rakamı yukarıdaki belgede verilen sayı ile paralellik arz etmektedir. Aynı yazar tehcir edilmeyen 200.000 civarında Katolik ve Protestan, tehcir edilen 800.000 Ermeni’nin bulunduğunu ifade etmektedir⁵⁸. Tehcir sırasında ihtida eden Ermenilerin sayısı hakkında elimizde bu rakamlardan başka sağlam ve güvenilir bir veriye sahip değiliz.

⁵⁷ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalıtık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 155-156.

⁵⁸ Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar, III*, İstanbul 2003, s.292.

ÖZET

I.Dünya Savaşında bazı Ermenilere tehcir uygulanmamıştır. Ermenilerden bir kısmı din değiştirerek (ihtida) Müslüman olmuşlardır. Müslüman olan Ermeniler tehcir edilmiyordu. Fakat bu din değiştirmelerin samimi olmadığı da bir gerçektir toplu şekilde İslamiyet'i seçen Ermeniler arasında kadın ve çocukların yoğunluğu dikkati çekmektedir. Bu makale sayıları binlerle ifade edilen Müslüman Ermenilerin arşiv vesikalarına dayanarak ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Ermeniler, Tehcir, İslam, Hıristiyanlık, İhtida.

SUMMARY

During World War I some Armenians were not deported. A part of Armenians were embracing Islam (ihtida) . These were not deported. But it was a fact that, "embracing Islam" was formal. Mostly women and children were embracing Islam. This article is considering the Muslim Armenians on the basis of archive documents.

Key Words: Word War I, Ottoman State, Armenians, Deportation, Islam, Christianity, Embracing Islam.